

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Тарасюк Л.К. Неакласіцызм паэзіі Максіма Багдановіча.....	3
Кабржыцкая Т.В., Кавалёва Р.М. Мастацкі космас украінскіх навагодніх песень.....	6
Сцяпунін І.Р. Пушкінскі юбілей 1899 г. у Мінску (да 930-годдзя заснавання горада).....	11
Вострыкава А.У. Матыў як элемент паэтыкі раманаў Мілана Кундэры "Жарт" і "Невыносная лёгкасць быцця".....	14
Лявонава Е.А. Псіхалагізм Германа Гесэ: вытокі і паэтыка (раман "Стэпавы воўк").....	16
Шаўлякова І.Л. Эвалюцыя тропа: метафара.....	20
Пашкевіч А.А. Да генеалогіі літаратурнага ўзвышэнства.....	24

МОВАЗНАЎСТВА

Кожынава А.А. Ідэя цэлага ў творах Кірылы Тураўскага.....	29
Басава Г.І. Семантычная дэрывацыя назваў асоб.....	32
Бажкова М.І. Аб некаторых асаблівасцях семантыкі палітэканамічнага тэрміна.....	34
Кулеш Г.І. Пытанні культуры мовы ва "Узвышшы".....	37
Савіцкая І.І. Лексікаграфічная праца Гаўрылы і Максіма Гарэцкіх і моўная сітуацыя на Беларусі ў 20-я гады.....	40
Чайка Н.У. Эліпіс і сінтаксічны нуль.....	43
Балыніна А.Г. Лексічнае мадэляванне слоўнікавага складу беларускай і рускай моў.....	47
Жылінская І.І. Сістэма колераабзначэнняў у беларускіх і рускіх замовах.....	50
Рудэнка А.М. Шляхі фарміравання кагнітыўнай лексікі ў беларускай і англійскай мовах.....	54
Леановіч В.Л. Бікампанентныя адсубстантыўныя словаўтваральныя гнезды ў сучаснай рускай мове.....	57
Скікевіч Т.І. Да гісторыі фарміравання рускай заалагічнай наменклатуры.....	60
Акуленка А.А. Праяўленне руска-беларускай моўнай агульнасці ў найменнях галаўных убораў (на матэрыяле астраўных рускіх гаворак Жлобінскага раёна Гомельскай вобласці).....	62
Вернікоўская Т.В. Да паняцця адрасатнай сітуацыі (на матэрыяле польскай і іншых славянскіх моў).....	66
Лукашанец А.Г. Тыпалогія фанетычнай варыятыўнасці ва ўмоўна-прафесійных мовах.....	69

ЖУРНАЛІСТЫКА

Зіяд Ассад Мансур (Ліван) Спосабы асвятлення сродкамі масавай інфармацыі перадвыбарчых кампаній у Рэспубліцы Ліван.....	73
---	----

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

Кажэра М.В., Стрыкелева Л.У. Да пытання аб аўтаматызаваным кантролю ведаў у курсе матэматыкі.....	76
---	----

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Людміла Рыгораўна Машчэнская.....	80
-----------------------------------	----

РЭЦЭНЗІІ

Ліцвінка В.Дз. У.К.Касько. Святло далёкай зоркі.....	81
--	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

2'97

ЖНІВЕНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Нацыянальная
бібліятэка
Беларусі

СУК-1
244

мовілі наяўнасць у слоўніку беларускіх перакладных эквівалентаў да інтэрнацыянальных слоў. Такі падыход у тагачаснай лексікаграфіі быў жыццёва неабходным, па-першае, каб распрацаваць сістэму беларускай абстрактнай лексікі, і па-другое, каб узяць аўтарытэт беларускай мовы ў вачах яе носьбітаў і іншаземцаў, адкрыўшы ў ёй здольнасць ствараць новыя лексічныя адзінкі ўласнымі сродкамі. Практыка перакладу інтэрнацыянальных слоў — карысная і здаровая практыка, таму што "...ачышчэнне мовы ад іншаземных элементаў дае магчымасць пранікнуць у крыніцы сваёй роднай мовы і ў іх знайсці матэрыял для тэрміналагічнай творчасці. Зразумела, і гэтану вельмі законнаму і мэтазгоднаму захапленню ёсць свае межы, пераходзіць за якія было б наўна і смешна". Пераканацца ў слушнасці гэтай заўвагі дазваляюць прыклады з слоўніка братаў Гарэцкіх: *галюцинацыя* — зданне; *кондитерская* — цукерня; *контрабас* — басэтыя; *кредит* — павер; *маятник* — махала; *меланхолия* — маркота; *призма* — брыла; *прогрессивный* — паступовы; *сюрприз* — неспадзяванка; *эпидемия* — пошасць. Такія словы, як ужо згаданыя ў мове, так і створаныя па структурна-семантычных мадэлях, не замацаваных папярэднія і наступнай моўнай практыкай народа, не мелі поспеху. Многія штучныя наватворы былі адхілены моўнай практыкай і заменены словамі іншаземнага паходжання.

Наогул, нягледзячы на складанасць моўнай сітуацыі і згаданыя пурыстычныя тэндэнцыі 20–30-х гадоў у рэспубліцы, слоўнік беларускай мовы значна папоўніўся запазычанай лексікай як бытавога, так і тэрміналагічнага характару. Яна выкарыстоўвалася для абазначэння многіх новых паняццяў навукі з улікам вопыту выпрацоўкі тэрміналагічных сістэм у іншых мовах. Адсюль і наяўнасць у слоўніку братаў Гарэцкіх рускіх слоў, перакладзеных як беларускімі, так і іншамоўнымі словамі, з якіх відавочна вынікае імкненне да адметнасці лексічных сродкаў беларускай мовы ў параўнанні з рускай: *вещество* — матэрыя, субстанцыя; *заступнік* — пратэктар; *изречение* — сэнтэнцыя; *мокрота* — флегма, кархавінне; *нетерпимость* — неталерантнасць; *отставка* — адстаўка, дымісія; *подлинник* — аўтэтык; *председатель* — прэзас, старшыня.

Значную частку складаюць сінанімічныя рады, у якіх ролю перакладных адпаведнікаў іграюць не толькі беларускія і еўрапейскія, але і іншыя славянскія (рускія і польскія) словы: *азбука* — абэцэда, азбука, лемантар; *апатия* — апатыя, апешаласць, нячуласць; *варенье* — варэнне, канфітуры; *завивать* — завіваць, фрызаваць; *образец* — прыклад, абраз, почыт, кштальт; *скатерть* — абрус, настольнік, сарвэта; *супружество* — малжонства, супружства.

Актуальнае ўвядзенне ў слоўнік беларускай мовы запазычанай лексікі можна растлумачыць недастатковай вывучанасцю і ўпарадкаванасцю беларускай словаўтваральнай сістэмы, што не дазваляла выкарыстаць усе магчымыя сродкі і спосабы ўтварэння новых слоў. Таму ў 20-я гады бачылася мэтазгодным звяртацца да тэрміналагічных здабыткаў рускай мовы, маючай больш даўнюю і распрацаваную сістэму словатворчасці, а таксама мовы народа, блізкага па паходжанні і тагачаснай палітычнай арыентацыі. Па гэтай прычыне ў слоўніку братаў Гарэцкіх часта сустракаюцца русізмы з беларускай фанетычнай афарбоўкай: *грэза* — летуценне, грэза (так у арыгінале — І.С.); *отчёт* — абрахунак, справаздача, адчот; *прекословие* — пракаслоўнасць; *словарь* — слоўнік, славар; *стакан* — шклянка, стакан.

Многія словы аўтары слоўніка палічылі мэтазгодным перакласці апісальна. Гэта словы, якія абазначаюць з'явы, прадметы і абстрактныя паняцці, што былі шырока распаўсюджаны ў рускай мове, але не ўспрымаліся аўтарамі ў беларускім аднаслоўным выражэнні: *завидеть* — угледзець здалёку; *клад* — захаваны скарб; *лабаз* — магазын з мукою; *мороженое* — салодкі лёд; *неуловимый* — якога ня можна злавіць; *подвиг* — высокі ўчынак; *топливо* — матэрыял для апалу. Некаторыя рускія словы браты Гарэцкія падаюць праз а) раскрыццё семантыкі слова з дапамогай беларускага фразеалагічнага эквіваленту: *умолять* — упрашаць на прамілы бог; б) пераклад шляхам семантычнага калькавання з рускай мовы: *двоточие* — два пункты; в) пераклад некаторых інтэрнацыянальных слоў: *дебют* — першы выступ; *одеколон* — кельнская вада.

Нарэшце, у слоўніку 1920 г. шмат слоў, пераклад якіх, на сучасны погляд, пададзены недакладна: *живопись* — малярства; *искусство* — мастацтва, штукярства; *камера* — камера, ізба; *камертон* — камертон, дыяпазон; *полушарие* — паўклубок, паўкуля; *обыск* — ператроска, равізія; *подсвечник* — ліхтар.

Як бачым, выбар марфалагічных і лексічных сродкаў для стварэння беларускай абстрактнай лексікі ў 20-я гады тлумачыцца тагачаснай моўнай сітуацыяй

на Беларусі, якая была абумоўлена і непасрэдна выцякала з рэальнай сацыяльна-палітычнай абстаноўкі.

Прынцып выкарыстання ў словатворчасці магчымасцей беларускай мовы, фарміравання слоўніка на аснове ўласнабеларускай моўнай глебы ў 20-я гады быў жыццёва неабходным і з'явіўся адным з вызначальных фактараў палітыкі нацыянальна-культурнага адраджэння. Такіх поглядаў прытрымліваліся і іншыя лексікаграфы-сучаснікі братаў Гарэцкіх: М.Байкоў, С.Некрасэвіч, В.Ластоўскі, М.Каспяровіч і інш. Хоць перакладныя і тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў былі малыя па аб'ёме і недастаткова дасканалыя ў лексікаграфічных адносінах, з іх дапамогай у моўную практыку ўводзіліся новыя словы, выклікаліся ажыўленыя спрэчкі аб мэтазгоднасці замацавання ў мове тых ці іншых тэрмінаў, актывізавалася работа па выяўленні новых лексічных сродкаў.

Аднак паступова беларуская словатворчасць, атрымаўшы арыентацыю на рускую мову, пачала развівацца ў іншым накірунку. Пацвярджэннем гэтаму з'яўляюцца шматлікія факты лексічных і словаўтваральных русізмаў, зафіксаваных у сучасных слоўніках беларускай мовы. Спадчына 20-х гадоў, арыентаваная на нацыянальную самабытнасць, на доўгі час была забыта. Як адзначаў С.Станкевіч, "гэты кірунак развіцця беларускай літаратурнай мовы трымаў да пачатку 30-х гадоў, калі ў сувязі з русіфікацыйным палітычным курсам у СССР ён быў раптоўна спынены. Пачынаючы ад гэтага часу, асноўнай крыніцай і базай далейшага развіцця беларускае літаратурнае мовы стала... вылучна расейская мова".

¹ Шакун Л. М. Станаўленне і развіццё беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1959. С.19.

² Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР. Мн., 1994. С.72.

³ Гарэцкі М. Творы. Мн., 1990. С.196.

⁴ Гарэцкія Г. і М. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выд 2-е з'яў. 1920. Прадмова да 2-га выд. С.ІV.

⁵ Воўк-Левановіч О. В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1994. С.13.

⁶ Пичета В. И. Белорусский язык как фактор национально-культурный. Мн., 1991. С.12.

⁷ Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў СССР. С.72.

Н.У. ІАЎКА

ЭЛІПСІС І СІНТАКСІЧНЫ НУЛЬ

Праблема эліпсіса ў мовазнаўстве з'яўляецца надзвычай важнай і актуальнай. Выклікае спрэчкі пытанне аб ідэлі эліптычнага сказа, яго структуры, колькасці саставаў і граматычнай семантыцы, кваліфікацыі незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Пропуск дзеяслова ў эліптычным сказе дае падставы некаторым даследчыкам атаясамліваць паняцці эліпсіс і сінтаксічны нуль ці тлумачыць з'яву эліпсіса тэрмінам сінтаксічны нуль. Існуюць самыя розныя, часам палярныя думкі адносна дадзенай праблемы. Адны даследчыкі (Л.С.Бархударав, Г.Г.Інфантава, Г.А.Хабургаеў, Б.М.Галкіна-Федарук, Я.М.Шыраеў, Ш.Балі, М.Я.Блох, І.Ф.Вардуль, Н.В.Огнеў) лічаць эліпсіс і сінтаксічны нуль тоеснымі з'явамі. Другія (Е.А.Сядзельнікаў, Я.Турэва, Я.Г.Бірэмбаум) размяжоўваюць дадзеныя паняцці. Трэція (А.П.Скава, аднікаў і інш.) лічаць эліпсіс сінкрэтычнай з'явай, якая ўключае ў сябе і элемент лексічнага нулявання і сінтаксічнага эліпсавання.

Прыхільнікі тэорыі тоеснасці нуля і эліпсіса асноўным аргументам на карысць сваіх довадаў выстаўляюць палажэнне аб тым, што "дзеяслоў у эліптычным сказе не толькі не адсутнічае, а і валодае ўсімі прыметамі дзеяслоўнага выказніка: акрамя асобы і ліку, якія выражаюцца формай дзейніка, ён мае лад, валодае пераходнасцю, а значыць, выражае катэгорыю залежнага стану; сказ можа быць развіты другімі членамі, і, нарэшце, ён можа быць адным з аднародных дзеяслоўных выказнікаў. Кантэкст і аднародныя выказнікі абумоўліваюць відовае значэнне дзеяслоўнага выказніка, які аналізуецца. Усе азначаныя катэгорыі сведчаць аб тым, што ў прыведзеных прыкладах перад намі дзеяслоўны выказнік, выражаны нулявым дзеясловам руху". Аналагічнае меркаванне выказвае Л.С.Бархударав: "Пры дапамозе трансфармацыі ўтвараецца з'ява эліпсіса ці сцірэння, сутнасць якой заключаецца ў замене эліптычнага варыянта якога-небудзь слова нулявым варыянтам таго ж слова. Гэтай аперацыі можа падвяргацца любое слова, як значнальнае, так і службовае". Некаторыя палажэнні гэтых тэорыяў з'яўляюцца слушнымі. Нельга не пагадзіцца з тым, што эліптычны сказ з'яўляецца двухсастаўным і наяўнасць выказніка ўстанаўліваецца пры да-

памозе названых граматычных значэнняў. Але выклікае сумненні атаясамліванне даследчыкамі паняццяў эліпсіс і сінтаксічны нуль. Спачатку паспрабуем высветліць, што ўяўляюць сабой гэтыя з'явы ў шырокім тэарэтычным плане.

Сінтаксічны нуль характарызуецца як пропуск адзінкі, якая з'яўляецца носьбітам граматычных значэнняў (часу, асобы, ліку), і ўзнаўляецца сродкамі сістэмы мовы (парадыгматычна) па аналогіі з канструкцыямі, якія маюць нулявы элемент. Нуль на любым узроўні мовы можа сігналізаваць аб пэўнай граматычнай форме толькі тады, калі ён выступае як член пэўнай парадыгмы. Нуль тым і адрозніваецца ад эліпсіса, што апушчаны элемент з'яўляецца адзінкай моўнай сістэмы. Эліпсіс жа характарызуецца як пропуск адзінкі ў маўленчым утварэнні, якая ўзнаўляецца з кантэксту (сінтагматычна).

Знешняе падабенства з'яў дае падставы некаторым даследчыкам (З.Я.Тураевай, Я.Г.Бірэнбауму) увесці такія паняцці, як **парадыгма-нуль** і **сінтагма-нуль**. Парадыгма-нуль азначаецца як неўжыванне моўнага элемента, які канстытуіруецца сістэмай мовы. А сінтагма-нуль – гэта неўжыванне элемента, калі ён зразумелы з моўнай сітуацыі. Сярод сінтагма-нулёў даследчыкі выдзяляюць маўленчыя (яны сустракаюцца ў сказах з кантэкстуальным і сітуацыйным эліпсам) і моўныя (сказы з унутрысінтагматычным эліпсам). Парадыгма-нулі падзяляюцца на натуральныя (сказы з прапушчаным дзеясловам-звязкай) і ненатуральныя (няпэўна-асабовыя і безасабовыя сказы). Відавочна, што пры такім азначэнні паняцце **эліпсіс** і **сінтаксічны нуль** супадаюць, і ў гэтым выпадку можна было б ужываць тэрмін “сінтагма-нуль” замест тэрміна “эліпсіс”. Але, на наш погляд, тэрмін “сінтаксічны нуль” не можа адлюстроўваць з'явы з пропускам лексічна значымага элемента. Паняцце нуля прыйшло ў сінтаксіс з марфалогіі, дзе абазначала пропуск граматычна значага элемента. Значыць, паняцце нуля на марфалагічным узроўні павінна быць адэкватным паняццю нуля на сінтаксічным узроўні. Калі мы будзем сцвярджаць, што сінтаксічнае нуляванне падразумявае лексічна значымы элемент, то паняцці марфалагічнага і сінтаксічнага нуля не будуць адэкватнымі. Таму было б немэтазгодным тлумачыць з'яву пропуску лексічна значымага кампанента тэрмінам сінтаксічны нуль. Для абазначэння гэтай з'явы ёсць тэрмін – **эліпсіс**, які поўнасьцю ёй адпавядае.

Ды і выклікае сумненні сцвярджанне З.Я.Тураевай аб тым, што эліпсіс з'яўляецца моўным сінтагма-нулём. “У мове замацаваліся два варыянты адной мадэлі: экспліцытны і скарочаны, эліпсіс адстаўся ў мове ў выглядзе другой мадэлі”. Значыць, калі эліптычны сказ мае самастойную мадэль, то наяўнасць дзеяслова ў ім адмаўляецца. Але тады ўзнікае пытанне: на якой падставе мы надаем сказу значэнне перамяшчэння ці фізічнага дзеяння? Названыя значэнні перадаюцца толькі пры дапамозе дзеяслова. Ды і аналіз граматычнай семантыкі пацвярджае адваротнае. Эліптычны сказ можа мець значэнне аднаго з трох часоў:

прошлага: *Як з хваробы я ачнуўся, Дзе ляжаць? Адказны год! У Маскву мяне на курсы Камандзіраў – і на фронт (П.Броўка). Я звязаў вясчмяшок – і на станцыю (В.Быкаў). Лісця ўзняўся віхор, і кастрычнік – на двор (П.Броўка);*

цяперашняга: *З больніцы ўсе ад'язджаюць дамоў, А Лена на працу – у суседні калгас... А думы ў горы Зноў і зноў... (П.Броўка);*

будучага: *Скончым школу – і за працу, Не прапусцім нават дня (П.Броўка). Вось пераначуем, а заўтра ранічкай усіх параненых у тыл (В.Быкаў).*

Наяўнасць эліпсаванага дзеяслова дае магчымасць мадыфікаваць паведамляемае ў аспекце рэальнасць / ірэальнасць. Эліптычны сказ можа мець значэнне аднаго з трох ладоў:

абвеснага: *Зараз памераем ціск. А потым укольнык. Я з усяе сілы на званок. Уладзімір Андрэевіч, к вам настаўніца, Лідзія Сямёнаўна (А.Макаёнак);*

умоўнага: *Мне галоўнае – каб у партызаны. Бо мне ўжо дома неяк. Клаву лепш бы ў вёску якую. Да бабы (В.Быкаў). Ці нельга б пацішэй трохі, і папрыстойней (І.Мележ);*

ці загаднага: *Сушчэння, ты мяне ў Зубраўку, – скрыгаючы ад болю зубамі сказаў Бураў. Клава, – у асець! – гукнуў ён радыстыцы. А ты за мной. Па маіх слядах трымай. Тут нямнога ўжо, сказаў зводдаль Рыбак (В.Быкаў).*

Эліпсаваны дзеяслоў таксама можа набываць значэнне **незакончанага трывання**. *Даўно не бачыліся, Сцепанідка, Куды ж ты, як маешся? (В.Быкаў)*

ці **закончанага:** *Немцы блізка падпусцяць, асвецяць ракетамі – і з кулямётаў*

(В.Быкаў). Пералічаныя дзеяслоўныя катэгорыі праяўляюцца ў сказах пры дапамозе кантэксту: паралелізму структур складанага сінтаксічнага цэлага або частак складанага сказа, паралелізму аднародных эліпсаванага і неэліпсаванага дзеясловаў, членаў групы эліпсаванага выказніка – акалічнасцей і дапаўненняў. Кароткі аналіз граматычнай семантыкі эліптычнага сказа дае падставы зрабіць выснову аб дзеяслоўным характары эліптычных сказаў, аб іх двухсастаўнасці. Катэгорыі мадальнасці і часу з'яўляюцца дзеяслоўнымі і прэдыкатыўнымі, і без дзеяслова існаванне іх было б немагчымым у сілу анталагічнай асаблівасці мовы (пазамоўная рэалія дзеяння перадаецца ў мове дзеясловам). Калі б мадэль эліптычнага сказа была бездзеяслоўнай, то катэгорыі часу і ладу не мелі б выражэння.

Як прэдыкатыўнасць, так і агульная семантыка эліпсаванага элемента ў поўным аб'ёме праяўляюцца толькі ў тэксце. Напрыклад: *Я – за печку. Халодная. Бачу – немцы. Я – за печку.* Відавочна, што розніцы па семантыцы сказы могуць супадаць у эліптычных варыянтах, ды і сэнс іх амаль заўсёды патрабуе ўдакладнення. Больш правільным было б сцвярджаць, што эліптычны варыянт замацаваўся хутчэй не ў мове, а ў пэўнай моўнай сітуацыі, якая паўтараецца.

Калі параўнаць эліптычныя сказы са сказамі з сінтаксічным нулём, то можна ўбачыць адрозненне ў плане папаўнення элементаў. *У паветры саломы і снегу (В.Быкаў). За лугам – магільнік, хмызняк і багна (З.Бядуля). Ля буфета ў зале транзітных пасажыраў – чарга (В.Быкаў). Свет быў вялікі: за дзеравянаю канцавою вуліцаю – мураваны грывучы горад, а з другога боку вуліцы – ціхае і неабдымнае поле (К.Чорны). Мой бацька – настаўнік.*

Па-першае, сказы не патрабуюць удакладнення з кантэксту, змест іх выразны. Па-другое, варыятыўнасць семантыкі сказаў з сінтаксічным нулём абмежаваная. Ды і ўвод дзеяслова-звязкі ці дзеяслова з быццёвым значэннем быў бы немагчымым. Ужыванне такога роду дзеясловаў з'яўляецца нетыповым для славянскіх моў. Гэтая аперацыя парушыла б натуральнасць мовы і ўнесла б значныя змены ў структуру сказа. Сказы з сінтаксічным нулём замацаваліся ў моўнай сістэме, маюць сваю ўласную мадэль (у адрозненне ад эліптычных). Таму неправамерным было б ставіць у адзін рад такія сказы, як:

1. *Вазьму світу на плечы, ды ў бегы влет. Куды душа павядзе (І.Мележ).*

2. *За беражком – чыстая вада. Глыбіня (І.Мележ).*

3. *Мой бацька – настаўнік.*

Некаторыя даследчыкі (Е.М.Галіна, Ф.Фадарук і інш.) кваліфікуюць іх як сказы з нулявым паўназначным дзеясловам і з нулявым быццёвым дзеясловам і з нулявым дзеясловам-звязкай. Такое меркаванне, на наш погляд, пазбаўлена логікі. Даныя сказы нельга ставіць у адзін рад таму, што апушчаныя элементы ўзнаўляюцца ў іх па-рознаму. У першым выпадку кантэкст спрыяе ўзнаўленню апушчанага дзеяслова: яго лексічнаму і граматычнаму значэнням. Семантыка апушчанага элемента адпавядае дзеяслову руху, а граматычныя значэнні яго адпавядаюць форме будучага часу, рэальнай мадальнасці (абвеснага ладу) і закончанага трывання. У ужыванне дзеяслова з быццёвым значэннем (другі прыклад) і дзеяслова-звязкі (трэці прыклад) абумоўлена сістэмай мовы, таму сказы патрэбы ў кантэксте не маюць. Значыць, і кваліфікаваць падобныя з'явы неабходна адпаведным чынам: першы сказ з'яўляецца эліптычным, другі – з нулявым быццёвым дзеясловам, трэці – з нулявым дзеясловам-звязкай. Як бачна, далейшыя сказы не маюць паміж сабой нічога агульнага і з'яўляюцца рознымі лінгвістычнымі з'явамі.

Аналіз з'яў эліпсіса і сінтаксічнага нуля ў звышфразавых адзінствах (паведамленнях) таксама пацвярджае іх адрозненне. Але перш чым прыступіць да аналізу моўнага матэрыялу, неабходна дакладна вызначыць, што ўяўляе сабой звышфразовае адзінства ў плане сінтагматыкі і парадыгматыкі.

Мова, як вядома, гэта сістэма, якая мае пэўныя падсістэмы (узроўні), кожная з якіх характарызуецца структурнасцю адносна аднародных адзінак і наборам правіл, якія рэгулююць іх выкарыстанне. Выдзяляюць чатыры анталагічныя моўныя ўзроўні: фанемны, марфемны, лексічны і сінтаксічны. Поруч з асноўнымі анталагічнымі існуюць і ўзроўні арганізацыі звязнага тэксту. Сказы ў такім тэксце маюць здольнасць утвараць паведамленне (структурна яно характарызуецца як звышфразовае адзінства). Звышфразовае адзінства з'яўляецца маўленчай адзінкай, якая складаецца са сказаў альбо іх аналагаў. Але асобны ўзровень звышфразавы адзінствы ў мове не ўтвараюць, таму іх прынята называць адзінкамі суперсінтаксічнага яруса. Маюцца на ўвазе не столькі прыцыпы

арганізацыі сказаў у складанае сінтаксічнае цэлае, колькі іх функцыянальныя асаблівасці. Фраземы здольныя ўступаць толькі ў сінтагматычныя адносіны з кампанентамі, з якіх складаюцца, і паміж сабой, калі ўтвараюць паведамленне. Звышфразавыя адзінствы (паведамленні) – гэта ўтварэнні тэксту, а не сістэмы мовы, і таму гаварыць аб парадыме звышфразавых адзінстваў мы не маем права. Звышфразавыя адзінствы з’яўляюцца не ўзроўнем мовы (іх толькі чатыры), а ўзроўнем арганізацыі тэксту (суперсінтаксічным функцыянальным ярусам).

Перш чым перайсці канкрэтна да аналізу з’яў эліпсіса і сінтаксічнага нуля ў паведамленнях, неабходна вызначыць, чым абумоўлены іх змест і структура. Калі структура сказа залежыць ад факта-дэсігната, то структура паведамлення (звышфразавы адзінства) з’яўляецца цэласнай і ўяўляе сабой суму семантычных значэнняў элементаў (фразем). І калі эліпсіс у сказах мы разумеем як перадачу пэўнай інфармацыі спосабам неўжывання яго члена, то на суперсінтаксічным ярусе (у звышфразавых адзінствах) гэта можна абазначыць як спосаб перадачы звышфразавых адзінстваў без выкарыстання асобных фразем (як іх членаў). Напрыклад:

– Ганну Чарнушку бачыла сягоння...
– Тутака?
– Не-а. Дома, каля калодзея (І.Мележ)

– Васіль, – ціха кажа яна, як бы перасіпываючы сябе. – Ты мяне любіш?
– А як жа... (І.Мележ).

– Былі сярэд іх знаёмыя? А пазналі вы каго-небудзь?
– Не! – закруціў галавой Грыбок (І.Мележ)

У дадзеных паведамленнях фраземы *Не-а*, *А як жа*, *Не* перадаюць такую ж інфармацыю, як і паўнацэнныя сказы. Гэта тлумачыцца тым, што паведамленне (як і сказ) з’яўляецца структурным. Таму наяўнасць адных фразем прадвызначае і наяўнасць іншых (як і ў сказе на аснове валентнасці). Фразема *Не-а* яўляе поўнае адмаўленне папярэдняй рэплікі. І поўны варыянт яе, такім чынам, выглядаў бы так: “Не-а. Я не бачыла Ганну Чарнушку тутака”. Далей ідзе ўдакладненне дадзенай фраземы пры дапамозе парцэляванай канструкцыі *дома, каля калодзея*, якая функцыянальна супадае з акалічнасцю месца. Далей, калі зрабіць кампанентны аналіз гэтай фраземы, то можна ўбачыць, што акалічнасць *дома, каля калодзея* прадвызначае наяўнасць у сказе прэдыкатыўнага члена. Кантэкст канкрэтызуе гэты член, ім з’яўляецца *бачыла*. У сваю чаргу (на аснове прамой валентнасці), выказнік *бачыла* патрабуе аб’екта, якім з’яўляецца дапаўненне *Ганну Чарнушку*. Значэнне кожнага апушчанага члена і фраземы ў цэлым канкрэтызуе тэкст. Такім чынам, фразема *Не-а* як частка паведамлення ў плане зместу (перадаваемай ім інфармацыі) з’яўляецца ідэнтычнай поўнаму варыянту фраземы.

Відавочным з’яўляецца той факт, што значэнне эліпсаванай фраземы праяўляецца толькі ў кантэксце, сінтагматычна. Значыць, змест фраземы можа перадавацца спосабам яе неўжывання, пры гэтым сэнс паведамлення не мяняецца. А гэта, у сваю чаргу, дае нам падставы сцвярджаць, што эліпсіс выяўляецца і на суперсінтаксічным ярусе, чаго нельга сказаць пра сінтаксічны нуль.

Элементы паведамлення (фраземы) у адрозненне ад членаў сказа не маюць здольнасці ўступаць у парадыматычныя адносіны з элементамі свайго ўзроўню. Гэта тлумачыцца тым, што структура і змест паведамлення фарміруюцца ў канкрэтным тэксце, а ў моўнай сістэме няма адпаведных схем звышфразавых адзінстваў. Фраземы могуць уступаць толькі ў сінтагматычныя ўзаемаадносіны. Аб гэтым яскрава сведчыць характар сувязі паміж кампанентамі паведамлення (паралельная, ланцужковая) і валентнасныя магчымасці экспліцытна выражанай фраземы. А сінтаксічны нуль, вядома, характарызуецца як пропуск элемента моўнай сістэмы, які з’яўляецца носьбітам граматычных значэнняў. І, адпаведна, узнаўляецца нулявы кампанент парадыматычна (сістэмай мовы), па аналогіі з падобнымі канструкцыямі. Адсутнасць парадыматычных адносін паміж кампанентамі паведамлення (фраземамі) прадвызначае адсутнасць у іх прэдыкатыўнасці, у адрозненне ад сказа.

Сказанае дае падставы сцвярджаць аб немагчымасці існавання сінтаксічнага нуля на суперсінтаксічным ярусе. Нуль з’яўляецца характэрным для марфалагічнага і сінтаксічнага ўзроўня мовы, а эліпсіс – для сінтаксічнага ўзроўню: для двух яго ярусаў – сінтаксічнага і суперсінтаксічнага (паведамленне).

Аналіз з’яў эліпсіса ў звышфразавых адзінствах яшчэ раз пацвярджае, што эліпсіс і сінтаксічны нуль з’яўляюцца рознымі лінгвістычнымі з’явамі, і што

эліпсіс з’яўляецца тэкставым утварэннем. Паняцці **эліпсіс** і **сінтаксічны нуль** знаходзяцца ў відавочных адносінах да родавага паняцця **незамешчаная сінтаксічная пазіцыя**. Адрозненне дадзеных паняццяў дае магчымасць сістэмна кваліфікаваць сказы з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі, а таксама размяжоўваць утварэнні моўнай сістэмы і тэксту.

¹ Хабургаев Г. А. // Изв. Воронежского гос. пед. ин-та. Воронеж, 1962. Т.45. С.50.

² Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. М., 1966. С.180.

³ Тураева З. Я., Биренбаум Я. Г. // Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка. Л., 1986. С.125.

А.Г.БАЛЫНІНА

ЛЕКСІЧНАЕ МАДЭЛЯВАННЕ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ

Лінгвістычная тыпалогія займаецца вывучэннем агульных і спецыфічных рыс, якія звычайна характарызуюць роднасныя мовы. Тыпалагічныя даследаванні праводзяцца ў вобласці і фаналагічных, і марфалагічных, і сінтаксічных, і лексічных сістэм.

Складанасць лексічнай тыпалогіі ствараецца адкрытасцю і зменлівасцю намінацыі ў вялікім аб’ёме матэрыялу. Для тыпалагічнай класіфікацыі лексікі выкарыстоўваюцца розныя крытэрыі. Напрыклад, параўнанне пэўных лексічных групавак двух або больш моў можа адбывацца ў гістарычным плане. Так, А.М.Трубачоў¹ распрацаваў тыпалогію тэрмінаў роднасці ў іх славянскіх моў з этымалагічнага пункту гледжання.

Другі магчымы шлях лексічнай тыпалогіі – устанавленне адносін паміж тымі або іншымі намінацыямі без дыяхранічнай перспектывы, з мэтай выяўлення іх агульнага падабенства або адрознення. Тут можа вызначыць два кірункі: першы – супастаўляльная тыпалогія лексікі роднасных моў, другі – супастаўляльная тыпалогія лексікі блізкароднасных моў.

Да першага кірунку належаць, напрыклад, працы У.Р.Гака, У.Д.Аракіна² і інш. Асаблівую цікавасць прадстаўляе супастаўляльная тыпалогія лексікі такіх роднасных моў, “дзе блізкасць плана выражэння дазваляе выявіць некаторыя дадатковыя асаблівасці ўласна лексічнага характару”³. Найбольш важным пры гэтым з’яўляецца параўнанне семантычных падсістэм рознага аб’ёму, якія даследаваны ў працах А.М.Трубачова, М.І.Талстога, Г.П.Клепікавай⁴ і інш.

Яшчэ адзін падыход да лексічнай тыпалогіі прапанаваны А.Я.Супруном⁵. На аснове распрацаванага ўтварэння паняцця “тып лексікона” выкладаецца праграма комплекснага тыпалагічнага аналізу лексікі славянскіх моў, вызначаюцца асноўныя напрамкі супастаўлення лексікі. А.Я.Супрун выдзяляе 11 тыпалагічных крытэрыяў, якія маюць і колькасны, і якасны характар.

Працы, дзе б разглядаліся ўсе лексемы тых або іншых моў, нам невядомыя. Мы паспрабуем з дапамогай спецыяльна распрацаваных лексічных мадэлей⁶ супаставіць слоўніковы склад двух усходнеславянскіх моў – рускай і беларускай.

Мадэляванне, як лічыць І.І.Рэўзін, уяўляе сабой спрашчэнне. Аднак гэта не азначае, што выкарыстоўваюцца толькі простыя мадэлі. Метад мадэлявання можа аказацца карысным для вывучэння блізкароднасных моў, “...таму што тут многія крытэрыі, звязаныя са структурай слова, прыводзяць да абмежаванай колькасці паказчыкаў”⁷.

Пад лексічнай мадэллю мы разумеем такія ўстойлівыя адносіны паміж словамі розных моў, якія грунтуюцца на ўліку як плана выражэння, так і плана зместу гэтых слоў.

У выдзяленні мадэлей ёсць розныя ўзроўні абстракцыі. З пункту гледжання знешніх фармальных прымет суадносных лексічных адпаведнікаў рускай і беларускай моў можна выдзеліць тры блокі мадэлей: першы блок – простама слову адной мовы адпавядае простае слова другой мовы, выключэннем з’яўляецца толькі мадэль, дзе слову адной мовы адпавядае словазлучэнне або апісальны абарот другой мовы; другі блок – слову адной мовы адпавядаюць некалькі сінанімічных слоў другой мовы; трэці блок – складанаму слову адной мовы адпавядае складанае слова другой мовы.